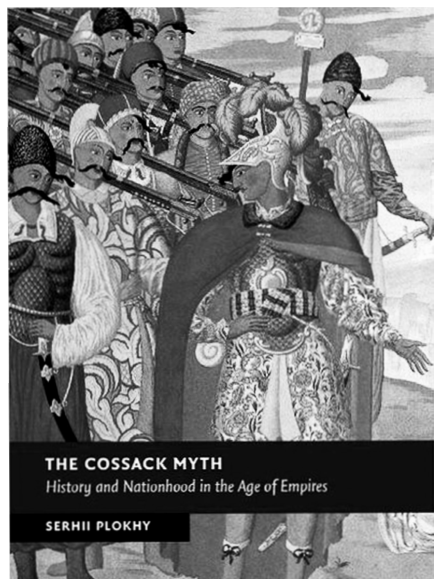

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

ПЛОХИЙ С.
THE COSSACK MYTH:
HISTORY AND NATIONHOOD IN THE AGE OF EMPIRES. –
Cambridge: Cambridge University Press,
2012. – 390 p.

Плохий С.
Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху
імперій. – Кембридж: Вид-во Кембриджського
університету, 2012. – 390 с.

Нелегко писати рецензію на книжку, автор якої повсякчас підкреслює, що написав її у жанрі детективного розслідування. З одного боку, наукова рецензія неможлива без аналізу результатів рецензованого дослідження. З іншого, аналіз цих результатів розкриє таємниці «детективного розслідування», інтригу буде втрачено й потенційні читачі, ознайомившись із рецензією, можливо, уже не захочуть читати саму монографію. Утім, сподіваюсь, цього не станеться. Запорукою тому ім'я автора – професора Гарвардського університету Сергія Плохія, усі праці якого невдовзі після їх опублікування перекладаються українською*. Сподіваюсь, моя рецензія тільки підсилить читацький інтерес до нового дослідження відомого історика.

Цього разу метою наукових пошуків професора С.Плохія було з'ясувати, хто ж автор «Історії русів» («История русов или Малой России»)? Остаточної відповіді на це питання він не дає. Проте називає час, місце, обставини та середовище, в якому постав твір. Замість того, аби шукати автора серед відомих постатей колишньої Гетьманщини, С.Плохий звертається до осіб, які не привертали уваги попередніх дослідників. Більш того, якщо протягом останніх двадцяти років українська історіографія намагалася сепарувати історію

* Український переклад рецензованої книги (див.: *Плохий С. Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху імперій / Пер. з англ. М.Климчука. – К., 2013. – 440 с.*) побачив світ у київському видавництві «Laurus» на початку вересня 2013 р. – усього лише через п'ять місяців після того, як до редакції «Українського історичного журналу» надійшов текст рецензії (*прим. ред.*).

України від імперського минулого, то С.Плохій, навпаки, пропонує повернути в імперський контекст історію Лівобережної України (Малої Росії кінця XVIII – початку XIX ст.). Він шукає мотиви автора та його оточення, намагаючись зрозуміти їхні цілі, тогочасний світогляд провінційних поміщиків, доступний їм інтелектуальний багаж, за допомогою котрого вони формулювали бачення минулого та майбутнього своєї соціальної групи. Отже, С.Плохій з'ясовує обставини створення «Історії русів» з погляду сучасників, що керувалися поточними інтересами, а не з перспективи націєцентричної історії, метою якої є створення і згодом легітимація національної держави. Автор відмовляється від вписування процесу творення «Історії русів» у наперед визначене річище «національного відродження» та «розбудови нації».

«Історія русів», поряд з «Енеїдою» І.Котляревського та творами Г.Квітки-Основ'яненка, в українській гуманітаристиці й дидактиці традиційно розглядається як початковий етап національного пробудження та визвольного руху, спрямованого на зруйнування імперії. Натомість С.Плохій, навпаки, робить спробу повернути «Історію русів» в імперський контекст – власне контекст її створення. Саме цим його монографія найбільше відрізняється від пошуків попередників, чие *передзнання* робило їх заручниками національної парадигми історії, апріорі звужуючи дослідницьке поле. С.Плохієві також нелегко дався цей відхід від національної парадигми – він відверто пише про здивування, коли у процесі дослідження побачив, що його результати не відповідають усталеним кліше. Автор визнає, що спочатку очікував побачити гурток інтелектуалів-мрійників («збирачів національної спадщини», за М.Грохом), проте знайшов політично активних поміщиків, багато з яких також належали до імперської бюрократії й докладали чимало зусиль для розширення імперії й управління її окраїнами (с.8–9). Образ «інтелектуалів-мрійників» явно навіяний пізнішим Кирило-Мефодіївським товариством, котре завдяки зусиллям своїх апологетів (як націоналістичного, так і революційно-демократичного гатунку) перетворилося на модель, до якої українські дослідники звикли підганяти й більш ранні явища громадського чи інтелектуального життя. С.Плохій також відмовляється від *унікальності* української ситуації, порівнюючи її з синхронними явищами історії Шотландії та Чехії (с.11). Отже, рецензована монографія – це відхід від за давнених стереотипів вітчизняної історіографії, сформованих зусиллями істориків та публіцистів-українофілів другої половини XIX ст. У трансформованому вигляді ці стереотипи знайшли своє продовження як у радянській, так і в емігрантсько-діаспорній історіографії, і продовжують відтворюватися в історіографії сучасній. На думку С.Плохія, національна ідеологія не розвивалась у вакуумі, а виростала з політичного та ідеологічного контекстів імперії. Національні активісти раннього етапу не обов'язково вважали *націю* та *імперію* несумісними категоріями (с.9). Вони використовували імперські ідіоми та зверталися до імперських інституцій перш, ніж згодом наважувалися на конфлікт. Нації не приходять на зміну імперіям за одну ніч. Вони формуються в межах, визначених імперією.

С.Плохій переконливо демонструє, що на початку XIX ст. у свідомості малоросійської еліти могли одночасно співіснувати *лояльність* до імперії/

династії та боротьба за права своєї нації. Звісно, у тому вигляді, в якому *нація* та *права* розумілися в ту епоху, тобто як права дворянської корпорації, зокрема й боротьба за першість в імперії з конкуруючими дворянськими корпораціями. На відміну від багатьох інших народів Росії, нащадки козацької старшини були переконані (і це знайшло відображення в «Історії русів»), що вони не завойовані підданці, а повноправні члени правлячої імперської нації, ба більше, її найдавніший, автентичний та головний компонент (с.10). На думку С.Плохія, «Історія русів» – це не маніфест російсько-української єдності або зародження українського націоналізму (як багато хто вважав у ХІХ ст. і вважає досі), а спроба частини нащадків козацької старшини виторгувати якомога вигідніші умови інкорпорації в імперію – рівні правам російського дворянства.

Монографію поділено на п'ять частин. У перших двох автор ретельно описує обставини «відкриття» рукопису «Історії русів», використання її сучасниками (К.Рилев, О.Пушкін, М.Гоголь, Т.Шевченко), публікацію 1846 р., інтерпретації та дослідження до 1990-х рр. включно. Піддаючи аналізу праці попередників, С.Плохій звертає увагу як на знахідки, так і на слабкі сторони, демонструючи те, як обставини та переконання дослідників впливали на запропоновані ними інтерпретації «Історії русів». Висвітлення цих процесів, що розтяглися у часі майже на два століття, можна вважати блискучим путівником, в якому автор знайомить англомовного читача з інтелектуальною історією України. Інші три частини відбивають процес власних наукових пошуків С.Плохія і мають промовисті детективні назви: «Частини ребуса», «Незвичні підозрювані», «Родинне коло». Власне дослідження/розслідування С.Плохій розпочинає з питання, коли було написано «Історію русів». Здійснивши текстовий аналіз та з'ясувавши, з якими авторами полемізує анонім, він робить висновок, що скоріше за все твір постав упродовж 1816–1818 рр. (с.146).

На нашу думку, восьма глава («У пошуках мотиву») – одна з найкращих у монографії. С.Плохій звертає увагу на те, що анонімний автор цілеспрямовано уникає терміна «Україна», вважаючи його «польською інтригою». Натомість використовує поняття «Мала Росія» та вводить термін «руси». Анонім зводить в єдиний наратив історію «русів», козацького стану та малоросійського дворянства. Його неприховану антипольську позицію С.Плохій пояснює польськими впливами (особливо князя А.Чарторийського) при дворі Олександра І, який планував відновити польське королівство під скіпетром російського монарха (с.155). «Підступні поляки» в 1806–1807 рр. вмовляли Наполеона приєднати до Варшавського герцогства Волинь, Поділля та «Україну», а 1812 р. влилися до його Великої армії під час походу на Москву. Попри це, у 1815 р. було утворено Царство Польське під владою Олександра І, а за більшістю шляхти визнано дворянські права. Натомість нащадки «вірних козаків» почувалися ображеними. Створена 1797 р. за наказом імператора Павла І Геральдична комісія суттєво обмежила доступ до дворянського статусу багатьом нащадкам козацької старшини, вимагаючи від них документального підтвердження своїх претензій. Це породило першу хвилю меморандумів, складених «предводителями дворянства» Чернігівської та Полтавської губерній 1809 р., в яких вони доводили свої давні шляхетські права. У 1812 р. за ініціативи генерал-губернатора

князя Я.Лобанова-Ростовського було скликано козацьке ополчення. Утім, після перемоги над Наполеоном ці підрозділи розформували. У грудні 1818 р. нащадкам козацької старшини нижчих рангів було відмовлено у дворянстві на тій підставі, що їхні предки могли претендувати лише на особисте, а не спадкове дворянство. Ці події спровокували нові меморандуми 1819 р. Отже, минуле перетворилося на вагомий аргумент у зверненнях малоросійського дворянства до імперського центру. Саме у цих умовах, на думку С.Плохія, і було створено «Історію русів» (с.165), замасковану під трактат єпископа Георгія (Кониського), нібито складений близько 1769 р. Написаний від імені вже покійного на той час православного ієрарха твір сучасники мали б сприймати як об'єктивний аргумент на користь дворянських прагнень нащадків старшини. В «Історії русів», як і в меморандумах, підкреслено рівність у служінні трону та Вітчизні малоросійського дворянства з його «російськими братами», і навіть першість малоросіян. Як стверджує С.Плохій: «Це була стратегія надкомпенсації – акцентування славного минулого козацьких предків та ствердження першості прав і свобод малоросійського дворянства як засіб наполягати на рівному статусі з великоросами й домогтися якомога кращих умов інтеграції в імперську еліту. Нам видається, саме це було головною метою автора “Історії русів”, який підкреслював не тільки козацький героїзм і права, пожалувані малоросійським дворянам польськими королями, але також виняткове право його земляків на ім'я та спадщину Русі, що були ядром російської імперської ідентичності» (с.167–168). Основну відмінність «Історії русів» від меморандумів С.Плохій убачає, перш за все, у жанрі (с.168). Це, а також анонімність, дозволяли авторові твору більш сміливо конструювати героїчне минуле козаків і розвивати аргументацію меморандумів.

Дев'яту главу («Як це було зроблено?») присвячено тому, як, власне, невідомий автор складав свій твір. На думку С.Плохія, його надихали трактати двох французів – Вольтера («Історія Карла XII») та Ж.-Б.Шерера («Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України або Малоросії») (с.173–174). «Якщо джерела не давали достатньо матеріалу для написання того різновиду історії, на який його надихали французькі моделі, анонімний автор застосовував свою уяву незрівнянно більшою мірою, ніж це робили його попередники та наступні автори. Він творив історію такою ж мірою, як і фіксував її. Спираючись одночасно на Просвітництво та романтизм, автор створив оповідання, яке не тільки пропагувало ідеї свободи, патріотизму, боротьби з тиранією, ідеї людської та божественної справедливості, але також надихало уяву читача, що хотів чути голос минулого та бачити історію, яка розгорталася перед його очима. Одна з причин популярності “Історії русів” була в тому, що вона не наслідувала усталені шаблони, а брала до уваги зміни, котрі відбулися у смаках читачів» (с.187). Отже, на думку С.Плохія, застосування анонімом художніх прийомів літератури романтизму пояснює популярність «Історії русів» серед читачів, зокрема й жінок, число яких у читацькій аудиторії першої чверті ХІХ ст. різко зросло.

Щодо політичних переконань автора (та його оточення) С.Плохій робить висновок, що він «намагався примирити конфліктні лояльності – по відношенню

до суверена та нації» (с.199). Слідуючи, загалом, уже усталеному канону «добрих» та «поганих» гетьманів, анонім вкладає свої думки в уста П.Полуботка – «він уособлює ідеального гетьмана, готового вмерти, захищаючи інтереси своєї нації, не зраджуючи принципу відданості правителів» (с.198).

Спираючись на відкриття та здогади О.Оглоблина, С.Плохій водночас критикує його тезу про існування «Новгород-Сіверського патріотичного гуртка» (с.209–210, 217–219). Ретельний текстуальний аналіз «Історії русів» (опис подій після 1708 р.), зокрема топонімів, дозволяє авторові стверджувати, що цей твір було написано на землях колишнього Стародубського полку (нині у Брянській області Російської Федерації; с.223–224).

Дванадцятую главу («Козацькі аристократи») С.Плохій присвятив біографіям заможних стародубських поміщиків Миклашевських та Гудовичів і їхнім покровителям у Петербурзі – князеві О.Безбородьку, П.Завадовському, Д.Трощинському, які досягли найвищих посад у часи Катерини II, проте втратили їх за царювання Павла I та Олександра I. На думку С.Плохія, ці «старі відставники», вигіснені з імперського олімпу до своїх маєтків, могли стимулювати загальний дух невдоволення малоросійського дворянства (зокрема, у Д.Трощинського гостювали декабристи Муравйов-Апостол та Бестужев-Рюмін; Михайло Миклашевський був тестем декабриста Олександра фон Брігена, якому належить перша згадка про «Історію» Кониського; у маєтку Іллі Безбородька було знайдено рукопис «Історії русів»). Так С.Плохій формулює власну версію, що, безумовно, існував «гурток багатих стародубських поміщиків, пов'язаних родинними узами та спільним досвідом імперської служби» (с.242).

У тринадцятій главі («Звільнене дворянство») С.Плохій здійснює спробу реконструкції цього гуртка. Він прослідковує зв'язок між індивідуальними кар'єрами «підозрюваних» у співчутті ідеям «Історії русів» чи навіть причетності до її створення, і тим, як на сторінках цього твору охарактеризовано тих чи інших російських монархів, козацьких гетьманів і полковників. С.Плохій також звертає увагу на те, кого з числа стародубської знаті та їхніх родичів, як часто і в якій іпостасі згадано в «Історії русів». Таким чином, окреслюється коло потенційних авторів/співавторів, їхніх «консультантів» та співчуваючих читачів-поширювачів рукопису на початковому етапі його існування.

У наступній главі С.Плохій упритул підходить до особи потенційного автора, утім, так і не ставить крапки, указуючи на деякі слабкі сторони у власній гіпотезі (с.284). У центрі його уваги – «соціальні кваліфікації» автора: походження, виховання, освіта, кар'єра, які б дозволили йому написати «Історію русів» (с.272).

Нарешті, в останньому, п'ятому, розділі – «Родинне коло» (глави «Пропущене ім'я», «Впливовий зять» та «Суперники») – С.Плохій відтворює щільну мережу родинних зв'язків стародубських поміщиків. Заглиблюючись у дружній і неприязні стосунки, розплутуючи інтриги та судові тяжби, автор майстерно демонструє потенційні можливості того, як ці зв'язки могли відбитися на «Історії русів». Залежно від того, яку характеристику дістали предки цих поміщиків на сторінках анонімного твору. Насамкінець, С.Плохій уводить «у

бій» такі добре відомі постаті, як малоросійський генерал-губернатор князь М.Репнін та істориограф Д.Бантиш-Каменський (с.332–334, 337–338).

Період останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст. ніколи не користувався популярністю серед українських істориків, тим паче, після 1991 р., коли наскрізною віссю вітчизняних історичних наративів стає “одвічна боротьба” за власну державність. Півстоліття між ліквідацією Запорозької Січі та виступом декабристів залишається майже суцільною білою плямою у вивченні та викладанні історії України, яку заповнюють Задунайською Січчю, І.Котляревським та В.Капністом. Автори історичних гранд-наративів та викладачі історії намагаються чимскоріш перейти до Кирило-Мефодіївського товариства, з якого починається безперервний національно-визвольний рух різних українофільських організацій. Саме українофіли викреслили з вітчизняної минувшини малоросійське дворянство, якому було відмовлено у честі належати до пригнобленої української/селянської нації.

С.Плохій, фактично, повертає провідну верству населення Лівобережжя в історію України, демонструючи при цьому активну політичну позицію поміщиків та колишніх імперських сановників, які одночасно вихваляли П.Полуботка, що захищав гетьманство, та Катерину II, яка це гетьманство скасувала. Погляди цієї верстви відбиває «Історія русів» і С.Плохій переконливо намагається показати політичні й історичні уявлення аноніма та його оточення, а не нав'язати їм ідеологічні кліше пізнього періоду, коли *нація* та *імперія* перетворилися на взаємовиключні категорії: «Автор “Історії русів” не був ані українським націоналістом, ані русофобом. Модерного українського націоналізму тоді ще не було» (с.352). Підкреслюючи етнічні відмінності ворогів Малої Росії, анонім сприяв трансформації власної «козацької малоросійської нації» з *корпоративної* на *етнічну*. «З іншого боку, його перехід від станової до етнічної концепції нації був далеким від завершення. У соціальних категоріях нація русів “Історії русів” була нацією козацької старшини та її дворянських нащадків, і тільки зрідка членство у цій нації поширювалося й на народні маси» (с.354). Інтегровані в імперію нащадки козацької старшини намагалися зберегти свої корпоративні привілеї, що суперечило просвітницьким проектам централізації та уніфікації. «Спротив цьому проекту був у центрі аргументації, викладеної в “Історії русів”. Обидві сторони цієї суперечки говорили мовою Просвітництва, утім використовували її по-різному, або щоб підкреслити раціональність та імперську централізацію, або ж навпаки – права та свободи колишніх підданих, що нині стали громадянами» (с.357). На думку С.Плохія, головний аргумент «Історії русів» можна зрозуміти лише в імперському контексті: «Автор підтримував претензії своєї нації на основу імперської історичної ідентичності – назву та спадщину Русі. Він не тільки представив козаків як націю русів, але також узявся викласти історію своєї Батьківщини, котру він у заголовку праці називає Малою Росією, як частини загальноросійської історії. [...] Заявляючи претензії своєї нації на історію Київської Русі й підкреслюючи, що назва та історія Русі були вкрадені в козаків, автор не підривав імперського наративу, а перебудовував його для того, щоб розташувати свій народ ближче до центру імперії» (с.357–358).

С.Плохій указує на спільні риси чеської та малоросійської еліт епохи провінційного абсолютизму. В обох випадках, позбувшись впливового становища в імперських столицях (Відні та Петербурзі), ці еліти звертаються до минулого і сприяють появі історичних підручників (князьдворських рукописів, «Історії русів»), необхідних для захисту їхніх станових привілеїв від імперської бюрократії (с.360–362). Відмінність С.Плохій убачає в тому, що чеська аристократія заснувала багато інституцій, які згодом заклали культурні підвалини модерної чеської нації. Малоросійське дворянство цього не зробило, оскільки мало вплив на провінційні центри влади – саме предводителі дворянства були в епіцентрі «відкриття» та поширення «Історії русів» на початковому етапі (с.362–363).

Отже, хоча основну увагу С.Плохій приділяє пошукам автора «Історії русів», найбільшою новацією його монографії нам видається саме аналіз *горизонту очікувань та політичної уяви* малоросійського дворянства першої чверті XIX ст.

Кожну главу автор починає з нарису, в якому демонструє (можливо, іноді перебільшуючи) вплив «Історії русів» та *козацького міфу* загалом як на культурні й політичні процеси у сучасній Україні (переважно 1970–1990-ті рр.), так і на російсько-українські відносини 2000-х рр. «Козацький міф, запозичений українським проектом розбудови нації з “Історії русів” на початку XIX ст., залишається важливим компонентом української історичної та національної ідентичності», – стверджує історик (с.366). У добре відомих дискусіях про шляхи формування націй, що точаться між *модерністами* (Е.Геллнер, Е.Гобсбаум) та *перенніалістами* (Е.Сміт), С.Плохій стає на бік останніх, приєднуючись до думки, що «далеко не всі національні традиції були “винайдені” будівничими націй у XIX ст. [...] історичні міфи можуть бути пристосовані до різних обставин і набути нових значень у різних контекстах» (с.366–367).

Не тільки зміст, але й форма монографії С.Плохія можуть бути зразком для східноєвропейських істориків. Це наочний приклад того, як можна уникнути наукової самоізоляції, а периферійну тему своїх досліджень зробити цікавою для читачів навіть за межами вузького кола спеціалістів з обсягу «слов'янських та східноєвропейських студій» (не секрет, що Східна Європа, особливо після краху комунізму, є периферійним регіоном у світовій гуманітаристиці). Для багатьох українських істориків, що звикли думати/писати в річищі українофільської/народницької історичної парадигми з її постулатом про «пригноблений», «колоніальний» статус української нації (зведеної майже винятково до селян та інтелігентів-«будителів») у складі Російської імперії, нова книга Сергія Плохія, безперечно, стане відкриттям.

О.Л.Осіпян (Краматорськ)